Təhminə Tahir qızı ƏLİYEVA i.ü.f.d.
«Maliyyə və audit» kafedrası ADIU (UNEC)

DÖVLƏT BÜDCƏSİ İQTİSADİ VƏ SOSİAL İNKİŞAFIN İDARƏ OLUNMASI ALƏTİ KİMİ

Məqalə dövlət büdcəsinin iqtisadiyyat və sosial sahənin idarə olunmasında əsas alət kimi rolunu və strukturunu təhlil etməyə həsr olunmuşdur. Müəllif büdcə sistemlərinin tarixi təkamülünü araşdıraraq, qədim sivilizasiyalardan başlayaraq müasir resurs planlaşdırma və bölgü metodlarına qədər inkişafını nəzərdən keçirir. Xüsusi diqqət büdcə xərclərinin ikili təbiətinə yönəldilmişdir: onların iqtisadi artıma və insan kapitalının inkişafına təsiri, eləcə də vergi yükünün artması səbəbindən biznes mühitinə mümkün mənfi təsirləri.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) 2022-ci il məlumatlarına əsaslanaraq, büdcə xərclərinin ÜDM-dəki payı və adambaşına düşən xərclər üzrə ölkələrin müqayisəsi aparılmışdır. Təhlil göstərir ki, büdcə xərclərinin yüksək olması ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə həmişə mütənasib olmur. Bununla belə, büdcə xərclərinin artmasının adambaşına düşən ÜDM-ə və İnsan İnkişafı İndeksinə (HDI) müsbət təsir etdiyi müəyyən edilmişdir.

Məqalədə həmçinin büdcə xərclərinin optimallaşdırılmasının vacibliyi vurğulanır, belə ki, bu balansın təmin olunmasına kömək edir: dövlətin sosial öhdəlikləri ilə əlverişli biznes mühiti yaratmaq arasında tarazlığın qorunması. Nəticə etibarilə, müəllif büdcə planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr irəli sürür, o cümlədən daha çevik maliyyə idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi və büdcə siyasətinin uzunmüddətli nəticələrinin nəzərə alınması.

Açar sözlər: dövlət büdcəsi, büdcə xərcləri, ÜDM, İnsan İnkişafı İndeksi, büdcənin optimallaşdırılması.

JEL:
UOT:
DOI: https://doi.org/ 10,54414/DSZT6633

Giriş

Hələ qədim zamanlardan, hətta dövlətin bir institut olaraq formalaşdığı ilk dövrlərdən onun öz üzərinə götürdüyü vəzifələri, məsələn, əhalini xarici düşmənlərdən qorumaq, daxili sabitliyi təmin etmək və sair kimi vəzifələri yerinə yetirmək üçün, həmçinin dövləti idarə edənlərin firəvan yaşaması üçün müəyyən xərclərə ehtiyac olurdu. Bu ehtiyacın təmin edilməsi üçün əhalidən müxtəlif ad altında, məsələn, “vergi” adı altında yığılan vəsaitlərlə yanaşı, həm də müharibələrdən əldə edilən qənimətlərdən də istifadə edilirdi. Hələ qədim dövrlərdə mesopotamiyalılar, misirlilər, yunanlar və romalılar kimi erkən sivilizasiyalarda büdcənin ilkin formaları var idi. Hökmdarlar xəraclardan, vergilərdən və digər mənbələrdən əldə olunan gəlirləri qeyd edir və ictimai işlər, hərbi xərclər və idarəetmə üçün vəsait ayırırdılar. Orta əsrlər dövründə feodal sistemləri məhdud mərkəzi maliyyə planlaşdırmasına malik idi. Bununla belə, Avropadakı monarxlar maliyyə üzərində daha çox nəzarət həyata keçirməyə başladılar və bu, bəzi krallıqlarda daha strukturlaşdırılmış büdcə təcrübələrinə səbəb oldu. 16-18-ci əsrlərdə müasir milli dövlətlərin yaranması ilə monarxiyalar büdcə proseslərini rəsmiləşdirməyə başladılar. Fransanın maliyyə naziri Jan-Batist Kolber və İngiltərə parlamenti dövlət xərclərinə nəzarət etmək üçün büdcə prosedurlarını hazırlamağa başladılar. 19-cu əsrdə sənayeləşmə və mərkəzləşdirilmiş hökumətlərin böyüməsi daha əhatəli büdcələşdirməni tələb etdi. Böyük Britaniya kimi ölkələr Maliyyə Nazirliyinin Büdcə Çıxışı vasitəsilə illik büdcələrini rəsmiləşdirdilər. ABŞ-da konstitusiya Konqresə pul kisəsi

səlahiyyəti verib, dövlət xərcləri üçün prosedurları müəyyən edirdi. 20-ci əsrdə büdcə tərtibatında daha da təkamül baş verdi. Proqram büdcəsi (müəyyən proqramlarla vəsaitlərin əlaqələndirilməsi) və performans büdcəsi (fondların nəticələr və performansla əlaqələndirilməsi) kimi texnikalar meydana çıxdı. Böyük Depressiya və Dünya Müharibələri ilə hökumətlər iqtisadiyyatlara daha çox cəlb olundu və bu, mürəkkəb büdcə çərçivələrinə səbəb oldu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Keyns nəzəriyyəsi əsasında büdcə tərtibinə təsirlər artdı. İqtisadi dövrləri idarə etmək üçün hökumətin müdaxiləsi artdı. Ölkələr gəlirləri və xərcləri idarə etmək üçün mükəmməl büdcə sistemləri hazırlamağa başladılar. 20-ci əsrin sonlarından indiyədək texnoloji tərəqqi və qloballaşma büdcədə dəyişikliklərə səbəb oldu. Hazırda bir çox hökumətlər büdcə planlaması, təhlili və şəffaflıq üçün mürəkkəb alətlərdən istifadə edirlər. Xərclərin konkret məqsədlərə və ya nəticələrə nail olmaq üçün bağlandığı nəticəyə əsaslanan büdcələşdirməyə daha çox diqqət yetirilir.

Lakin büdcə proseslərinin daim inkişaf etməsinə baxmayaraq, tarix boyu dövlət büdcəsinin məqsədi ardıcıl olaraq qalmışdır: dövlətin və vətəndaşların ehtiyaclarını ödəmək üçün resursların bölüşdürülməsi, xərclərin prioritetləşdirilməsi və dövlət maliyyəsini idarə etmək. Büdcə ilə bağlı metodologiyalar dəyişən iqtisadi, sosial və siyasi mənzərələrə cavab olaraq inkişaf etmişdir. Dövlətin bir institut kimi inkişafı ilə yanaşı, həm də onun mövcudluğu üçün vacib olan maliyyə sistemi də zaman-zaman inkişaf edib və müasir büdcə sistemi formalaşıb. Necə və hansı istiqamətdə dəyişməyindən asılı olmayaraq, dövlətin mövcudluğu və öz funksiyasını yerinə yetirməsi üçün müəyyən həcmdə maliyyə vəsaitinin olması danılmaz faktdır. Dövlət büdcəsi, mahiyyətcə, hökumətin gözlənilən gəlirini və konkret dövr üçün, adətən, bir il üçün təklif olunan xərcləri əks etdirən maliyyə planıdır. O, dövlət vəsaitlərinin təhsil, səhiyyə, müdafiə, infrastruktur, sosial rifah və s. kimi müxtəlif sektorlara necə toplanacağına və ayrılacağına dair plan kimi xidmət edir. Müasir dövrdə büdcə vergilər, tariflər, kreditlər və ya qrantlar kimi dövlət gəlirlərinin mənbələrini müəyyən edir. Bu vəsaitlər, xərc olaraq, prioritetlər, siyasətlər və proqnozlaşdırılan ehtiyaclar əsasında müxtəlif dövlət idarələrinə və ya proqramlarına ayırır. Bu, pulun hara yönəldildiyini, müxtəlif sahələrə nə qədər xərcləndiyini və maliyyə ilində profisit və ya kəsirin olub olmadığını müəyyən etməyə kömək edir. Büdcə prosesi gəlirlərin proqnozlaşdırılmasını, xərclərin qiymətləndirilməsini və ölkə iqtisadiyyatına və vətəndaşların həyatına təsir edən qərarların qəbul edilməsini əhatə edir.

Müasir dövrdə dövlət mürəkkəb sistem olaraq, davamlı olaraq, inkişaf edir. Onun digər alt sistemləri və elementləri ilə yanaşı, həm də budcə alt sistemi daim inkişafdadır. Dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, onun dövlət institutunun xərcləri, həmçinin bu xərcləri qarşılayan gəlirləri olmasın. Hər bir ölkənin təhsil, səhiyyə, müdafiə sistemləri mövcuddur. Hər bir ölkənin idarəedilməsi üçün dövlət idarəetmə sistemi fəaliyyət göstərir. Bu sistemdə çalışanların əməyinin ödənilməsi vacibdir. Büdcənin mövcudluğu nöqteyi-nəzərindən ölkələr bir-birinə çox bənzəsə də onun həcmi və dinamikası baxımından çox fərqlənirlər. Ölkə varlı olduqca, əalisinin varlı olması ilə yanaşı, onun dövlət institutunun da gəlirləri çox olur. Digər tərəfdən, dövlət institutunun gəlirləri çox olduqca, onun öz funksiyasını yerinə yetirmək üçün maliyyə imkanları da artır. Bu isə elmin, səhiyyənin, təhsilin inkişafı üçün daha çox maliyyə xərcləməyə imkan verir. Büdcənin çox olması müdafiə və sosial xərclərin də artırılmasına imkan verir. Bu iki istiqamətli qarşılıqlı təsir, yəni milli gəlirin dövlət büdcəsini və əksinə təsirlər, nəzəri olaraq, mümkündür. Lakin empirik olaraq, büdcənin artımının mütləq iqtisadi artıma səbəb olacağını iddia etmək mümkün deyil. Çünki dövlət büdcənin artması dövlətin iqtisadi və siyasi gücünü artırmaqla yanaşı, həm də özəl institutların, o cümlədən, özəl mülkiyyətin iqtisadi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Büdcənin artması, onun əsas mənbələrindən biri olan vergi yığımlarının həcminin artması deməkdir. Vergi yığımlarının həcminin artması isə, əksər hallarda, vergi ödəyicilərinin sayının deyil, vergilərin sayının və ya dərəcəsinin artması ilə reallaşır. Vergilərin sayının və ya dərəcəsinin artması isə, əksər hallarda, özəl təsərrüfat subyekt-

ləri üçün biznes mühitinin əlverişliliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Ona görə də dövlət büdcəsinin formalaşması və xərclənməsi prosesinə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi formalarından biri kimi yanaşmaq daha doğru olar. Digər tərəfdən, bu müdaxiləni iki qütblü müdaxilə kimi qəbul etmək lazımdır. Müdaxilənin ikiqütblülü olması o deməkdir ki, onun bir qütbü əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına, digər qütbü isə biznes mühitinin əlverişliliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Bu qütblərdən hər hansı birinin inkişafını digərinin zəifləməsi hesabına təmin etmək mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Vergi yığımının həcminin artırılması hesabına büdcə gəlirlərinin artırılması hökumətin öz funksiyalarını qısamüddətli dövrdə daha yaxşı səviyyədə yerinə yetirməyə imkan versə də biznes mühitinin əlverişliliyinə mənfi təsir etdiyindən uzunmüddətli dövrdə biznesin zəifləməsinə və büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər. Ona görə də dövlət müdaxiləsinin digər ikiqütblü növlərində olduğu kimi, dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri üçün optimallığın müəyyən edilməsi zəruridir. Qeyd edək ki, faktiki büdcə gəlirləri, əksər hallarda optimalllıqdan kənarda olur. Bunun əsas səbəbi hər bir hörumətin öz funksiyasını yerinə yetirmək üçün daha çox imkan əldə etməsi və cəmiyyətdə qısamüddətli dövrdə nüfuzlu görsənməsi ilə bağlıdır. Xüsusilə, seçkiqabağı dövrlərdə büdcə xərclərinin artırılması və ya hər hansı gözlənilməz hadisələr zamanı, məsələn, təbii fəlakətlər, pandemiyalar, müharibələr və sair hallarda hökumətin xərclərinin artması faktiki büdcə xərclərinin artmasına səbəb olur. Bu halda xərclərin təmin edilməsi üçün müxtəlif yollarla, o cümlədən. vergilərin artırılması və ya borclanma vasitəsilə büdcə gəlirlərinin də artırılmasına qərar verilir.

Hökumət büdcəsi maliyyə ili üçün gözlənilən gəlir əsasında formalaşır. Gözlənilən gəlirlərə vergilər, tariflər, rüsumlar, qrantlar, kreditlər və digər gəlir mənbələri daxildir. Adətən büdcə xərclərinin ödənilməsi üçün iqtisadçılar, maliyyə analitikləri və dövlət idarələri bu gəlirləri proqnozlaşdırmağa çalışırlar. Lakin elə hallar ola bilər ki, gözlənilməz əlavə dövlət xərcləri yaransın. Bu halda büdcənin gəlirlərlərinin təmin edilməsi üçün digər yollardan, məsələn, borclanmadan istifadə edilir.

Büdcə həm də hökumətin sosial, iqtisadi və siyasi prioritetlərini özündə maliyyə nöqteyinəzərindən əks etdirir. Hökumətin hər bir qurumu, xüsusilə nazirliklər proqnozlaşdırılan ehtiyac və məqsədlərinə əsasən maliyyə sorğuları təqdim edir. Prioritetlər təhsil, səhiyyə, infrastruktur, müdafiə, sosial rifah və müxtəlif digər sektorlara qədər dəyişə bilər. Büdcə ilə bağlı qərar qəbuledicilər belə maliyyə sorğularını mövcud resurslar və milli prioritetlər əsasında qiymətləndirirlər.

Gəlir hesablamaları hazırlandıqdan və prioritetlər müəyyən edildikdən sonra hökumət müxtəlif sektorlar və ya proqramlar üzrə vəsaitlərin necə bölüşdürüləcəyini planlaşdırır. Bu, hər bir departament və ya proqram üçün onların təklif olunan büdcələri və ümumi mövcud gəlir əsasında xərc limitlərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Hökumətin maliyyə rəsmiləri büdcə analitikləri ilə birlikdə bütün məlumatları büdcə layihəsinə toplayır. Bu sənədə gəlir proqnozları, sektorlar, proqramlar və ya şöbələr üzrə təklif olunan xərclər və hər hansı defisit və profisit proqnozları daxildir.

Əksər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda dövlət büdcəsi təsdiq üçün qanunvericilik prosesindən keçir. İcraedici hakimiyyət büdcə təklifini qanunverici orqana təqdim edir. Müzakirədən sonra növbəti il üçün büdcə təsdiq edilir. Büdcə təsdiq edildikdən sonra bütün maliyyə ili ərzində dövlət xərcləri üçün əsas hesab edilir. Maliyyə və proqram menecerləri xərclərin təsdiq edilmiş büdcəyə uyğun olmasını təmin etmək üçün onlara nəzarət edirlər. İl ərzində gözlənilməz hallar və ya prioritetlərin dəyişməsi səbəbindən büdcəyə müəyyən düzəlişlər edilə bilər. Maliyyə ilinin sonunda hökumət büdcənin məqsədlərinə çatmaqda və ictimai ehtiyacların ödənilməsində səmərəliliyini qiymətləndirir. Maliyyə hesabatlılığının və dövlət vəsaitlərinin istifadəsində şəffaflığın təmin edilməsi üçün audit aparıla bilər.

Bəzi hallarda dövlət sahibkarlığından və ya dövlətə məxsus olan resusrların satışından gələn gəlirlər hesabına büdcə gəlirlərinin təmin edilməsi digər mənbələr hesabına gələn gəlirlərin, məsələn, vergilərin, tariflərin və sair hesabına gələn gəlirlərin artırılmamasına şərait yaradır. Belə imkanlar büdcə gəlirlərinin potensial həcmini xeyli artıra bilər. Lakin belə artım

optimal büdcə gəlirlərinin həcmini aşaraq, iqtisadiyyata neqativ təsir edə bilər. Ona görə də potensial büdcə gəlirləri ilə faktiki büdcə gəlirlərinin optimal büdcə gəlirləri ilə uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, dövlət büdcəsinin zəruriliyi sual doğurmasa da, onun optimal həcminin müəyyən edilməsi, həmçinin belə optimal həcmin asılı olduğu determiantların müəyyən edilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyə malikdir.

- ***Ölkələrin dövlət bücəsi üzrə reytinqi***

Dövlət büdcəsinin ÜDM-də payı və həcmi ölkədən ölkəyə dəyişir. Hər bir ölkə hökuməti öz gələcək xərclərini yerinə yetirməli olduğu funksiyaya və layihələrə uyğun planlaşdırır. Lakin büdcə gəlirlərinin məhdudluğu xərclərin də müəyyən həcmdə məhdudlaşdırılmasını tələb edir. Nəzəri olaraq, dövlət büdcəsi ölkədə bir ildə yaradılan əlavə dəyərin cəmindən çox ola bilər. Belə ki, büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi vergilər olduğundan yaradılan bütün əlavə dəyərin vergi kimi dövlət büdcəsinə toplanması və ya vergilərlə yanaşı dövlətin böyük hcəmdə borclanması nəticəsində yaradılan büdcə gəlirləri ÜDM-dən çox ola bilər. Lakin reallıqda belə hal az təsadüf edilir. 2022-ci il üzrə büdcə xərclərinin 151 ölkədə müqayisəsi deməyə əsas verir ki, yalnız Kiribati dövlətində büdcə xərci bu ölkənin ÜDM-dən 11,2% yüksək olub. Ukraynada da büdcə xərclərinin ÜDM-də payı digər ölkələrlə müqayisədə xeyli böyükdür (66%) (cədvəl 1). Şübhəsiz ki, Ukraynada dövlət xərclərinin belə kəskin artması Rusiya ilə müharibədə xərclərin kəskin artması ilə bağlıdır. Çünki 2021-ci ildə Ukraynada bu rəqəm 40.5% ətrafında olub. Qeyd edək ki, son 25 ildə Ukraynada büdcə xərcləri keşmiş sovet respublikaları arasında ən yüksək olub. Azərbaycanda da yalnız COVİD-19 pandemiyası zamanı büdcə xərcləri ÜDM həcminin 40%-nə yaxınlaşdı. Digər illərdə bu rəqəm 16.8% (2001-ci il)-38.7% (2015-ci il) arasında dəyişib.

Cədvəl 1

Dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də payı ən yüksək olan ilk 30 ölkə (151 ölkə arasında % ilə-2022-ci il)

	Ölkələr	payı			Ölkələr	payı			Ölkələr	payı
1	Kiribati	111,2		11	Greece	52,5		21	Croatia	45,1
2	Ukraine	66,0		12	Germany	49,5		22	Denmark	44,9
3	Marshall Islands	65,7		13	Lesotho	49,1		23	Portugal	44,8
4	France	58,3		14	Hungary	47,8		24	Czech Republic	44,7
5	Micronesia	57,5		15	Iceland	47,5		25	United Kingdom	44,3
6	Italy	56,7		16	Sweden	47,3		26	Japan	44,1
7	Saint Kitts & Nevis	55,2		17	Spain	47,1		27	Luxembourg	43,6
8	Belgium	53,5		18	Slovenia	47,0		28	Poland	43,5
9	Finland	53,0		19	Dominica	47,0		29	Netherlands	43,5
10	Austria	52,8		20	Brazil	46,4		30	New Zealand	42,6

Mənbə: Beynəlxalq Maliyyə Fondu (İMF, 2023) [1]

2-ci cədvəldə 151 ölkə arasında büdcə xərclərinin ÜDM-də payı ən az olan 30 ölkə sıralanmışdır. Göründüyü kimi, bu ölkələr arasında inkişaf etmiş və yüksək gəlirli ölkə yoxdur. Onsuz da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə kimi ÜDM həcminə malik olan bu ölkələrdə büdcə xərcinin də az olması dövlət tərəfindən maliyyələşən sahələrin, xüsusilə təhsil və səhiyyə sahələrinin inkişafına imkan verə bilməz.

Cədvəl 2

Dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də payı ən az olan 30 ölkə
(151 ölkə arasında % ilə-2022-ci il)

	Ölkələr	payı		Ölkələr	payı		Ölkələr	payı
1	Guyana	20,5	11	Myanmar	18,4	21	Nigeria	14,4
2	Djibouti	20,4	12	Tanzania	18,3	22	Guatemala	14,4
3	Pakistan	20,0	13	Comoros	18,2	23	Guinea	13,9
4	Benin	19,9	14	Sudan	17,7	24	Bangladesh	13,0
5	Uganda	19,8	15	C. African Rep.	17,6	25	Ethiopia	12,7
6	Costa Rica	19,4	16	Indonesia	17,5	26	Iran	12,3
7	Chad	18,8	17	Congo	17,4	27	Yemen	12,2
8	Vietnam	18,8	18	Madagascar	17,3	28	Venezuela	12,0
9	Sri Lanka	18,5	19	Eq. Guinea	17,2	29	Lebanon	11,3
10	Dominican	18,5	20	Gabon	16,2	30	Haiti	8,3

Mənbə: Beynəlxalq Maliyyə Fondu (İMF, 2023)

Adambaşına büdcə xərcləri üzrə sıralamada yüksək gəlirli ölkələr orta və aşağı gəlirli ölkələri açıq-aşkar üstələyir. 151 ölkə arasında bu göstərici üzrə Lüksemburq (54542,48 ABŞ dolları) birinci olmaqla Mərkəzi Afrika Respublikasını (75,25 ABŞ dolları) 725 dəfə üstələyir (cədvəl 3). Bu göstərici üzrə Azərbaycan (2034,295 ABŞ dolları) Norveçdən 20 dəfə, Avstriyadan 13.5 dəfə, Qatardan 10 dəfə geridədir. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, adambaşına dövlət büdcəsi xərclərinin ən çox olduğu 30 ölkə (cədvəl 3) heç də büdcə xərclərinin ÜDM-də payı ən yüksək olan 30 ölkə ilə eyni deyildir. Başqa sözlə desək, büdcə xərclərinin ÜDM-dəki payının çox və ya az olması ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil. Elə ölkə var ki, yüksək gəlirli olmasa da hər hansı səbəbdən onun büdcə xərcləri yüksəkdir (məsələn, Ukrayna). Büdcə xərclərinin ÜDM-də payının yüksək olması inkişaf üçün zəruri deyil. Həmçinin bütün inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə xərclərinin ÜDM-də payı yüksək deyil. Məsələn, İrlandiyanın büdcə xərclərinin ÜDM-də payı 2022-ci ildə 21.2% olub. 1926-cı ildən başlayaraq, bu ölkədə büdcə xərcləri ildən ilə dəyişərək, 2010-cu ildə hətta 66.8% olub. Qeyd edək ki, bütün ölkələr üzrə büdcə xərclərinin artıb-azalması müşahidə edilir. Belə artıb-azlma adambaşına büdcə xərclərinin mütləq həcmində az müşahidə edilir. Məsələn, ABŞ-ın büdcə xərclərinin ÜDM-də payı, müxtəlif illərdə müxtəlif olmaq şərti ilə, 1960-cı ildən (28.29%) 2022-ci ilədək (44.82%) artıb. Lakin həmin dövrdə, 2013-cü və 2022-ci illər istisna olmaqla, adambaşına büdcə xərcləri davamlı olaraq artıb və 850,67 ABŞ dollarından (1960-cı il) 30206,14 ABŞ dollarına çatıb. Lakin 2022-ci ildə büdcə xərclərinin ÜDM-də payının artmasına baxmayaraq, adambaşına büdcə xərclərində bir qədər azalma müşahidə edilib (27673,5 ABŞ dolları). Adambaşına büdcə xərclərinin davamlı olaraq, artması tendensiyası əksər ölkələrdə, hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müşahidə edilib. Məsələn, Çində 2020-ci ildə büdcə xərcləri son 40 ildə ən yüksək (35.4%), 1996-cı ildə isə ən az (11.09%) olub. Lakin həmin dövrdə Çində adambaşına büdcə xərcləri 78.4 ABŞ dollarından 4248,6 ABŞ dollarına qədər, davamlı olaraq, artıb. Deməli, əksər ölkələr, adambaşına bürcə xərclərinin davamlı artımına təmin etməklə, hər il büdcə xərclərinin ÜDM-dəki payını tənzimləyirlər.

Büdcə xərclərinin iqtisadi artıma və rifah halına, o cümlədən insan inkişafına təsirləri iqtisadçıları həmişə maraqlandırıb. Bunun əsas səbəbi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, büdcə xərclərinin ikiqütblü mahiyyətli olması ilə bağlıdır. Buna baxmayaraq, bürcə xərclərinin iqtisadi artıma pozitiv təsirləri çoxlu sayda empirik tədqiqatlarda təsdiq edilib. Məsələn, Onifade və digərləri [3], Magdalena və Suhatman [4], Dudzevičiūtė və digərləri [5], Babatunde [6], Gurdal [7] və başqaları tərəfindən yerinə yetirilən tədqiqatlarda büdcə xərclərinin iqtisadi artıma təsirləri təsdiq edilib.

148 ölkə üzrə aparılan çarpaz reqresiya əlaqəsi də göstərir ki, adambaşına ÜDM həcmi adambaşına büdcə xərclərindən əhəmiyyətli

dərəcədə asılıdır (cədvəl 3). Əks əlaqə də mövcuddur. Belə ki, ölkədə adambaşına ÜDM həcmi artdıqca, adambaşına büdcə xərcləri də artır.

Cədvəl 3

Adambaşına dövlət büdcəsi xərclərinin ən çox olduğu 30 ölkə (cari ABŞ dolları ilə)

	Ölkələr	payı			Ölkələr	payı			Ölkələr	payı
1	Luxembourg	54542,48		11	Netherlands	24803,04		21	Italy	19733,53
2	Norway	40896,81		12	Australia	24793,05		22	Kuwait	17207,78
3	Iceland	34926,73		13	Germany	24104,37		23	Japan	14913,67
4	Denmark	30431,62		14	France	23851,6		24	Spain	13980,09
5	Switzerland	29407,8		15	Canada	22753,97		25	Hong Kong	13814,42
6	United States	27673,5		16	Ireland	22073,56		26	Slovenia	13376,75
7	Austria	27499,64		17	Qatar	21259,57		27	Cyprus	12758,23
8	Finland	27009,6		18	New Zealand	20637,03		28	UAE	12318,31
9	Belgium	26734,39		19	United Kingdom	20434,43		29	Czech	12156,29
10	Sweden	26677,53		20	Israel	20099,1		30	Estonia	11191,17

Qeyd: Beynəlxalq Maliyyə Fondu (İMF, 2023) və Dünya Bankı (WB, 2023) məlumatları əsasında hesablanıb

Cədvəl 3

148 ölkə üzrə adambaşına ÜDM həcmi ilə adambaşına büdcə xərcləri arasındakı əlaqə (2022-ci il üzrə çarpaz analiz)

	$gdppc_i = \beta_1 + \beta_2 * gexppc_i + \varepsilon_i$	$\log(gexppc)_i = \beta_1 + \beta_2 * \log(gdppc)_i + \varepsilon_i$
R^2	0.904644	
β_1		
əmsal	2062.481	-2.377930
Standart xəta	744.1006	0.191967
t-statistika	2.771777	-12.38721
p-qiymət	0.0063	0.0000
β_2		
əmsal	2.368796	1.130653
Standart xəta	0.063648	0.021207
t-statistika	37.21707	53.31527
p-qiymət	0.0000	0.0000
F-statistika	1385.110	2842.518
Dabrin-Uatson	1.467967	2.072176

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Büdcə xərclərinin iqtisadi artıma təsir kanalları müxtəlifdir. Onlardan ikisi daha mühümdür. Birincisi, büdcə xərclərinin insan kapitalının inkişafına təsiri, ikincisi isə büdcə xərclərinin infrastrukturun inkişafına təsirlərdir. Birinci halda büdcə xərclərinin təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafına yönəldilməsi ölkədə insan kapitalının inkişafına, onun vasitəsilə məhsuldarlığa pozitiv təsir edir. Büdcə xərclərinin insan kapitalına təsirləri müxtəlif ölkələrin timsalında geniş tədqiq edilib. Məsələn, Mokheef və digərləri [8], Kim [9], Yang [10] və başqa tədqiqatçılar bu problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Dövlət büdcə xərcləri ilə insan inkişafı indeksi (HDI) arasındakı əlaqənin 148 ölkə üzrə çarpaz analizi də bu iki göstərici arasında əhəmiyyətli əlaqənin olduğunu deməyə əsas verir (cədvəl 4). Alınan nəticələr sübut edir ki, həm büdcə xərcləri, həm də onun loqarifmi, uyğun olaraq, insan inkişafı indeksinə və onun loqarifminə pozitiv təsir edir.

Cədvəl 4

148 ölkə üzrə dövlət büdcə xərcləri ilə insan inkişafı indeksi (HDI) arasındakı əlaqənin çarpaz analizi (2021-ci il)

	$HDİ_i = \beta_1 + \beta_2 * gexppc_i + \varepsilon_i$	$\log(HDİ)_i = \beta_1 + \beta_2 * \log(gexppc)_i + \varepsilon_i$
R^2	0.505372	0.842341
β_1		
əmsal	0.659242	-1.259187
Standart xəta	0.010501	0.033722
t-statistika	62.77655	-37.34049
p-qiymət	0.0000	0.0000
β_2		
əmsal	1.05E-05	0.120295
Standart xəta	8.55E-07	0.004292
t-statistika	12.25533	28.02480
p-qiymət	0.0000	0.0000
F-statistika	150.1932	785.3897
Dabrin-Uatson	1.751843	1.896791

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Adambaşına büdcə xərclərinin və ya büdcə gəlirlərinin çox olması əhalinin rifah səviyyəsinə, xüsusilə sosial layihələrin yerinə yetirilməsinə, təhsil və səhiyyə sektorunun inkişafına, müdafiə və mədəniyyət xərclərinin artırılmasına pozitiv təsir etsə də biznes mühitinin əlverişliliyinə göstərdiyi mümkün neqativ təsirə görə yüksək templə artırılması müəyyən çətinliklər yaradır.

Hesablamaların əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, büdcə xərclərinin ÜDM-də payının çox və ya az olması ölkədə iqtisadi inkişafla və ya rifah səviyyəsi ilə əlaqəli deyil. Lakin ölkədə ÜDM həcmi və ya adambaşına ÜDM artdıqca büdcə xərcləri də artır. Bürcə xərclərinin artması ölkədə iqtisadi artıma və rifah halına, xüsusilə insan inkişafı indeksinə (HDI) pozitiv təsir edir. Deməli, büdcə xərclərinin ÜDM-də payı əvəzinə adambaşına həcmi daha mühüm göstəricidir. Bu göstəricinin çox olması isə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Lakin büdcə xərclərinin artırılması əvəzinə onun optimallaşdırılması mühümdür. Belə ki, bürcə xərclərinin ÜDM-də payı göstəricisi üzrə ilk otuzluqda olan ölkələr arasında inkişaf etmiş ölkələr üstünlük təşkil edir. Lakin bu ölkələrdə də büdcə gəlirlərinin ÜDM-də payı, həmçinin adambaşına büdcə xərcləri bir-birindən fərqlənir. Məsələn, ABŞ dünyada ən yüksək ÜDM həcminə malik olsa da onun 2022-ci ildə büdcə xərcləri ÜDM-də cəmi 36.3% təşkil edib. Bu adambaşına 27.7 min ABŞ dolları edir. Halbuki həmin ildə bürcə xərcləri ÜDM-də 52.8% təşkil edən Avstriyada adambaşına büdcə xərcləri 27.5 min ABŞ dolları edib. Büdcə xərclərinin ÜDM-də payı göstəricisi ilə adambaşına büdcə xərcləri arasındakı fərqliliyin əsasında iddia etmək olar ki, ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələr belə xərcləri potensial həddə deyil, optimal həddə saxlamağa üstünlük verirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İMF, (2023). Government expenditure, percent of GDP
2. https://www.imf.org/external/datamapper/exp@FPP/USA/FRA/JPN/GBR/SWE/ESP/ITA/ZAF/IND
3. Onifade, S. T., Çevik, S., Erdoğan, S., Asongu, S., & Bekun, F. V. (2020). An empirical retrospect of the impacts of government expenditures on economic growth: new evidence from the Nigerian economy. Journal of Economic Structures, 9(1), 1-13.
4. Magdalena, S., & Suhatman, R. (2020). The Effect of Government Expenditures, Domestic Invesment, Foreign Invesment to the Economic Growth of Primary Sector in Central Kalimantan. Budapest International Research and Critics Institute-Journal (BIRCI-Journal), 3(3), 1692-1703.

5. Dudzevičiūtė, G., Šimelytė, A., & Liučvaitienė, A. (2018). Government expenditure and economic growth in the European Union countries. International Journal of Social Economics, 45(2), 372-386.

6. Babatunde, S. A. (2018). Government spending on infrastructure and economic growth in Nigeria. Economic research-Ekonomska istraživanja, 31(1), 997-1014.

7. Gurdal, T., Aydin, M., & Inal, V. (2021). The relationship between tax revenue, government expenditure, and economic growth in G7 countries: new evidence from time and frequency domain approaches. Economic Change and Restructuring, 54, 305-337.

8. Mokheef Jassim Hamad, Noaman Mundher Younus, . Zaid Ezzeldien Taha, (2021). Government spending on research and development and its impact on the human development Guide in Singapore for the period 1996-2018. Enterpreneurship journal for finance and business, 2021, Volume 2, Issue 3, Pages 59-70

9. Kim, J. Y. (2018). The human capital gap: getting governments to invest in people. Foreign Aff., 97, 92.

10. Yang, X. (2020). Health expenditure, human capital, and economic growth: an empirical study of developing countries. International journal of health economics and management, 20(2), 163-176.

Тахмина Тахир кызы АЛИЕВА, к..э.н
Кафедра «Финансы и аудит», АГЭУ (UNEC)

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ КАК ИНСТРУМЕНТ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИМ И СОЦИАЛЬНЫМ РАЗВИТИЕМ

Резюме

Статья посвящена анализу роли и структуры государственного бюджета как ключевого инструмента управления экономикой и социальной сферой. Автор исследует историческую эволюцию бюджетных систем, начиная с древних цивилизаций и заканчивая современными методами планирования и распределения ресурсов. Особое внимание уделяется двойственной природе бюджетных расходов: их влиянию на экономический рост и развитие человеческого капитала, а также возможным негативным последствиям для бизнес-среды из-за повышения налоговой нагрузки.

На основе данных Международного валютного фонда (МВФ) за 2022 год проведено сравнение стран по доле бюджетных расходов в ВВП и расходам на душу населения. Показано, что высокая доля бюджетных расходов не всегда коррелирует с уровнем экономического развития страны. Однако установлено, что увеличение бюджетных расходов положительно влияет на ВВП на душу населения и Индекс человеческого развития (HDI).

Статья также подчеркивает важность оптимизации бюджетных расходов для обеспечения баланса между социальными обязательствами государства и созданием благоприятной деловой среды. В заключение автор предлагает рекомендации по совершенствованию бюджетного планирования, включая внедрение более гибких механизмов управления финансами и учет долгосрочных последствий бюджетной политики.

Ключевые слова: государственный бюджет, бюджетные расходы, ВВП, Индекс человеческого развития, оптимизация бюджета.

Tahmina Tahir ALIYEVA, PhD in Economics
Department of Finance and Audit, UNEC (Azerbaijan State University of Economics)

THE STATE BUDGET AS A TOOL FOR MANAGING ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT

The article analyzes the role, structure, and impact of the state budget as a key tool for managing the economy and social sphere. The author examines the historical evolution of budget systems, from ancient times to modern planning and resource allocation methods. Particular attention is paid to the dual nature of budget expenditures, which influence economic growth and human capital development but may also have negative consequences for the business environment due to increased tax burdens.

Based on International Monetary Fund (IMF) data from 2022, a comparison of countries by the share of budget expenditures in GDP and per capita spending was conducted. It was found that a high share of budget expenditures does not always correlate with the level of economic development. However, it was established that an increase in budget expenditures positively affects GDP per capita and the Human Development Index (HDI). For example, Ukraine shows a high level of budget expenditures (66% of GDP) due to military spending, but this does not reflect real economic progress.

The article emphasizes the need to optimize budget expenditures to balance social obligations with a favorable business environment. In conclusion, the author recommends measures to improve budget planning, including the implementation of more flexible financial management mechanisms and consideration of long-term consequences of budget policy.

Keywords: state budget, budget expenditures, GDP, Human Development Index, budget optimization.